

Eötvös Loránd Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

Doktori disszertáció
Tézisek

Budapest
2008

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ
tézisei

Pintér Tibor

Dunaszerdahely nyelvi helyzete

ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola
Magyar Nyelvtudományi Doktori Program

Témavezető:

Dr. Kiss Jenő MHAS., egyetemi tanár

Budapest
2008.

Bevezetés

A szlovákiai magyar nyelvészeti kutatások nem kerülhetik meg a kétnyelvűség kérdéskörét: ezt maga a kutatási anyag, a szlovákiai magyar nyelvváltozatok indokolják, hiszen azok egyes rendszerei nemcsak a magyar, hanem a szlovák nyelvből is építkeznek, létrehozva ezzel a kontaktusjelenségek egész sorát. A szlovákiai magyar nyelvváltozatok vizsgálata a kor szellemének megfelelően folyamatosan változott, változik: a modern nyelvészeti irányzatok beáramlásával a szlovákiai magyar kétnyelvűségkutatás is modernizálódott. Az 1990-es évekig élőnyelvi kutatások elsősorban a nyelvjáráskutatás keretén belül valósultak meg, a rendszerváltás utáni években azonban a kétnyelvűségkutatás leginkább az elsősorban angolszász területről érkező szociolingvisztika és kontaktológia keretein belül realizálódtak.

Munkámban megkísérlem bemutatni egy dél-szlovákiai kisváros, Dunaszerdahely nyelvi képét, az ott élő etnikai csoportok nyelvének egymásra hatását, azt a nyelvi helyzetet, amelyet a városban számszerű kisebbségben élő szlovákság, az állami szinten politikailag hatalmi kisebbségben, de a városban számszerű többségben magyarság, és más etnikumok (elsősorban cigányok és zsidók) teremtenek, valamint folyamatosan alakítanak – mindezt az aktuálpolitika árnyékában. A politika hatással van a többnyelvű beszélőközösségben élő emberek mindennapi nyelvhasználatára, hiszen ha az informális nyelvhasználatot nem is, de a formálisak közül a hivatalosat erősen befolyásolja, befolyásolhatja. Egyazon nyelvhasználati szintéren megnyilvánuló nyelvhasználatot befolyásolja az idő is (a változó politikai elit hozzáállása egy adott állam vagy közösség nyelvhasználatához). Az 1993. január 1-je óta létező Szlovák Köztársaság életében a kisebbségi nyelvhasználatot főként nyelvtörvényekkel próbálják – több-kevesebb sikerrel – szabályozni, úgy, hogy a nyelvhasználat befolyásolásakor mindenek fölé helyezik az államnyelvet – a szlovák nyelvet.

Dunaszerdahely nyelvi repertoárját elsősorban a város földrajzi fekvése, másodsorban (és az előzővel összefüggésben) korábbi gazdasági (és mezőgazdasági) jelentősége határozza meg. Különlegessége, hogy évszázadok óta több etnikum lakja (magyarok, szlovákok, cigányok), s mellettük a rendszerváltás után megjelent egy

Fishman, Joshua A. 1985. Bilingualism and biculturalism as individual and as societal phenomena. In: Fishman, Joshua A. szerk. *The rise and fall of the ethnic revival: perspectives on language and ethnicity*. Berlin & New York: Mouton, 39–56.

Lanstyák István–Simon Szabolcs 2002. A magyar és a szlovák nyelv választása három szlovákiai magyar településen. *Kisebbségkutatás* 11/2, 344–358.

Marková, Ivana–Müllerová, Olga–Hoffmannová, Jana 1999. Od teorie dialogu k institucionální komunikaci. *Slovo a slovesnost*, 1999/60, 195–211.

Réger Zita 1988. A cigány nyelv: kutatások és vitapontok. *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből IV.*, 155–178.

www.statistics.sk

Jegyzetek

¹ Ezt bizonyítja például a Malomhelyen élő cigány gyermekek helyzete, akiknek az iskola pedagógusai még a tanítási órák közötti szünetekben is megtiltották anyanyelvük használatát (amellett, hogy – természetesen – a tanítási órákon sem használhatják). Hasonló helyzetről számoltak be azok az adatközlőim, akik a dunaszerdahelyi szlovák tanítási nyelvű gimnáziumban tanultak. Ott ugyanis néhány tanár – még a szünetekben is – tiltja a magyar nyelv használatát. Ez azért is furcsa, mivel az adatközlők még akkor jártak gimnáziumba, mikor a városban a szlovák és magyar gimnázium egy épületben – bár külön emeleten – voltak.

² Bár a magyar nyelvközösség ódzkodik a *cigány* szó használatától, mivel az mára pejoratív jelentéseket vett fel (lásd például az Értelmező kéziszótár 2. kiadásának *cigány* és *roma* szócikkét), helyette egyre gyakrabban a *roma* szót használja – ezzel azonban valószínűleg csak azt éri el, hogy egy idő után a *roma* szó is hasonló jelentésárnyalatokat vesz fel. A magyar és nemzetközi romológiai (ciganisztikai) szakirodalomban ellenben mindkét szó használatos, sőt újabban a cigány kifejezés egyre nagyobb teret nyer (lásd például Bartha 2007). Munkámban ezt a vonalat követem és etnonimaként a *cigány* szót használom.

³ A (cseh)szlovák szakirodalomban valószínűleg Milena Hübschmannová nevéhez fűződik.

⁴ Fontos, hogy Fishman egy későbbi tanulmányában a diglossziás kétnyelvűségre jellemző tulajdonságok egyszerre történő megvalósulását idealizált állapotnak tartja (Fishman 1985: 43). Továbbá fontosnak tartom azt is megjegyezni, hogy esetünkben sokszor a diglossziás kétnyelvűség egyik alaptétele is csorbát szenved – nem ritka, hogy az E kódot már a családban sajátítják el, valamint hogy a nyelvhasználók E-domináns kétnyelvűek.

A cigányok nyelvhasználatának értékelésekor kitértem a diglosszia kérdésére is. Két eltérő szerkezetű, nyelvű és háttérű közösség nyelvhasználatából, valamint a magyarországi és szlovákiai szakirodalomból kiindulva összefoglaltam a diglossziáról általam gondoltakat, valamint megkérdőjeleztem az általam hibásnak tekintett axiomatikus állítást: mely szerint minden kétnyelvű cigány közösség nyelvei egymással diglossziás viszonyban állnak. Úgy gondolom, ez a nyelvi tulajdonság elsősorban nem a csoportok nyelvi háttérétől, hanem azok szociális és társadalmi viszonyaitól függ. Azt persze nem tagadom, hogy Magyarországon és Szlovákiában az egyes cigány csoportok és azok életvitele között párhuzam vonható, azonban általános érvényű állítások megtevéle előtt célszerű alapos vizsgálatokat folytatni. Fontosnak tartom, hogy a cigány csoportok diglossziájához a modern szakirodalom és kutatások szellemében közelítsünk: akár új modellek felállításával is, amelyek tartósságát, helyességét majd a szakmai közönség dönti el. A szlovákiai cigányok esetében olyan modellt kell kitalálni, amely nem két, hanem legalább három nyelvben gondolkodik és szem előtt tartja a nyelvváltozatokat is. Ez utóbbi különösen fontos, mivel a romani nyelvvel foglalkozó szakirodalom gyakran megfeledkezik arról a nagyon lényeges tényről, hogy a romani – mint az élő nyelvek általában – több nyelvváltozatot tartalmaz.

Felhasznált irodalom

- Bartha Csilla 2007. Nyelvcseré két magyarországi oláh cigány közösségben – „A régiek a régi cigányt beszélik, mi már kavarjuk”. In: Bartha Csilla szerk. *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*, Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 244–266.
- Bořkovicová, Mária 2006. *Romský etnolekt češtiny. Případová studie*. Praha: Signeta.
- Chambers, Jack K. 2002. Patterns of Variation including Change. In: Chambers, Jack K.–Trudgill, Peter–Schilling-Estes, Natalie szerk. *The Handbook of Language Variation and Change*, Oxford: Blackwell, 349–372.
- Fasold, Ralph 1984. Diglossia. In: *The Sociolinguistics of Society*. Oxford: Blackwell, 34–60.

jelentős mennyiségű kelet-ázsiai közösség – amely sajnos a népszámlálási statisztikákból nem mutatható ki (www.statistics.sk).

A nyelvhasználat leírásakor a szinkrón állapotot veszem figyelembe (kutatásaimat 2001 és 2007 között végeztem), ez azonban az okok és más összefüggések kimutatásához nem elegendő, így a nyelvi változások ismertetésében néhol látszólagosidő-vizsgálati eredményeket is közlök. Ezt elsősorban a nyelvcseré folyamatának illusztrálására használom, mivel a nyelvcserét egyetlen nyelvi-nyelvhasználati metszetből nehéz kimutatni – valós diakrón vizsgálatot azonban nem folytattam (mert nem álltak rendelkezésemre korábbi adatok), így egyedüli módszerként ez a lehetőség kínálkozott.

Nyelvhasználati szinterek

Disszertációm bevezetőjében áttekintem a szlovákiai magyarság nyelvhasználatának sajátosságait, a dunaszerdahelyi nyelvhasználatot befolyásoló intézményeket: az iskolák, felekezetek nyelvi helyzetét, a könyvtárat, illetve a hivatali nyelvhasználatot (a szóbeli és írott ügyintézés általános dunaszerdahelyi sajátosságait). Még ebben a fejezetben szólok a szlovákiai magyar nyelvhasználatot reprezentáló – egyre jobban szaporodó – kiadványokról (határtalanítás: korpusz, wordject, ht-lista, szótárak).

A vizsgált szlovák, cigány és zsidó közösségek nyelvhasználati-nyelvválasztási szokásait a következő nyelvhasználati módok szinterein vizsgálom:

1. Az adatközlők aktív „egyszemélyes” nyelvhasználat (aktív magánszféra)
2. Az adatközlők passzív „egyszemélyes” nyelvhasználat (passzív magánszféra)
3. Az adatközlők kisközösségi nyelvhasználat
4. Az adatközlők nyelvhasználat a kevésbé központosított nyilvános nyelvhasználati szintereken

5. Az adatközlők nyelvhasználata az erősebben központosított nyelvhasználati szintereken.

Egyszemélyes nyelvhasználat alatt olyan nyelvi megnyilvánulásokat értek, amelyek létrejöttéhez beszédpartner jelenléte nem szükséges (sőt, annak jelenléte a kutatás szempontjából inkább zavaró hatású lehet). A legszemélyesebb nyelvhasználatról van szó, mivel a nyelvhasználót és a nyelvválasztást nem befolyásolja egy másik beszélő jelenléte, annak nyelvi attitűdje: az ilyen nyelvi megnyilatkozások alatt olyan nyelvi jelenségek is előfordulhatnak, amiket mások előtt nem merünk vállalni (pl. káromkodás, személyes monológok). Az egyszemélyes nyelvhasználatot Lanstyák István és Simon Szabolcs tanulmánya alapján két részre osztom: aktív és passzív nyelvhasználatra (Lanstyák–Simon 2002: 347). E nyelvhasználat szinterein a nyelvhasználó nyelvi megnyilatkozásai a legspontánabbak: főleg az aktív nyelvhasználatnál, ahova a nyelvhasználat olyan szinterei tartoznak, mint a gondolkodás, számolás, imádkozás, káromkodás és az állatokhoz szólás is. Az említett szinterek közül a számolás és káromkodás kiegészítésre szorul. A számolás gyakran egy központosított szintér, az iskola, iskoláztatás nyelvét tükrözi (ez egyértelműen látszik a dunaszerdahelyi csoportokon is), káromkodás alatt pedig nem a céltalan, töltelékszóként használatos kifejezéseket értem, hanem az emfatikus önkifejezésként használatosakat. Az egyszemélyes passzív nyelvhasználat alatt a „nyelvi befogadásra” koncentrálok: olyan szintereket vizsgálok, amelyeken a nyelvhasználó passzív befogadóként és nem aktív alkotóként vesz részt. Olyan szinterek tartoznak ide, mint például a néma olvasás (újság vagy könyv). Passzív nyelvhasználatnál a nyelvhasználónak nem kell tekintettel lennie közvetlen környezetére (míg az aktív egyszemélyes nyelvhasználatnál a környezet elvileg elképzelhető).

A *kisközösségi nyelvhasználatot* érintő kérdéscsoportban is főleg a nyelvhasználat spontaneitása, illetve személyes jellege dominál (például a szűkebb család nyelvhasználata, barátokkal történő kommunikáció). Megjelennek azonban azok a szinterek is, amelyek spontaneitása már megkérdőjelezhető (például magánlevél írása, nagyszülőkkel való beszéd azokban a többnyelvű családokban, ahol a nagyszülő nyelvválasztása érvényesül). Ezek a szinterek javarészt az intim szféra megnyilvánulásai, az előző csoporttól főként abban különböznek, hogy

leikkel, szüleikkel jiddis nyelven is beszéltek. Ez azt feltételezi, hogy a XIX. század végén a közösségben még a jiddis volt domináns, hiszen valószínűleg másként idős adatközlőimmal a nagyszülők nem beszéltek volna jiddis nyelven. Valószínűleg a magyar nyelvű környezet hatása, a magyar nyelvű dunaszerdahelyi társadalommal való kapcsolatfenntartás fontossága (a zsidók fő foglalkozása ekkor még a kereskedelem volt) okozta a magyar nyelvre történő dominanciaváltást. Ekkor a dunaszerdahelyi zsidó közösség életében a magyar nyelv elsődlegesen eszközfunkciójú nyelv volt (ellentétben a szakrális nyelvként használt héberrel és a jiddissel). A nyelv eszközfunkciója váltotta ki a következő nyelvi dominanciaváltást, ami idővel újabb nyelvcsere idézhet elő. Az ötvenes évektől (valószínűleg már a II. világháború befejezése után) Szlovákiában a szlovák nyelv hatékonyabb nyelvi eszköz volt, mint a magyar. A szlovák állam iránti lojalitás és a nyelv eszközfunkciójának túlértékelése a szlovák nyelv dominanciájának folyamatos növekedéséhez vezetett. A kétszeres nyelvcsereben az is közrejátszott, hogy a magyar nyelv és a szlovák nyelv a zsidó közösség életében etnikai és vallási identitástudatot nem fejezi ki – valójában nem kötődik zsidó voltukhoz. A vallási identitástudatot a szakrális nyelv, az óhéber, ivrit és a jiddis fejezi ki. Emellett a hébernek az etnikai identitástudat meghatározásában is döntő szerepe van (bár kétségtelen, hogy a közösség magát *magyar zsidó* közösségnek nevezi).

A dunaszerdahelyi romungrók jelenleg az első nyelvcsere folyamatában vannak. A romungró romanit csupán az idősek beszélnek, ezért azok halála után a romungró romani elterjesztésére kevés esély marad. Igaz, hogy a cigányok kevés hajlamot mutatnak a romani elsajátítására, de még ha élnének is ezzel az igénnyel, a tanítást intézményes keretek között nem tudnák megoldani. A cigány identitást (a *rromanest*) nyelviileg már főleg csak az ún. társalgási jegyek fejezik ki. Ezek használatának hátránya pedig az, hogy simábbá teszik a nyelvcsereét.

Dunaszerdahely beszélőközösségének nyelvi repertoárjában ma még legalább hat-hét gyakran használt nyelv van. Ezek közül leggyakrabban, különböző nemzetiségi összetételű közösségekben szinte kizárólag, a magyar és szlovák nyelv használatos.

A zsidó közösségek számára mindig fontos volt a hagyományok őrzése. A majdnem négyszáz éves múlttal rendelkező dunaszerdahelyi zsidó közösség életében a hagyományok ápolása nemcsak a tárgyi emlékek, hanem a közösség életében fontosabb szerepet betöltő vallási és történelmi jelentőségű (emlék)napok és ősi nyelvük megtartását is jelenti. A dunaszerdahelyi zsidó közösség nyelvi repertoárjában még ma is megtalálható a héber, újhéber és a jiddis. A II. világháború előtti időkben Dunaszerdahelyen a hébert (értelemszerűen az óhébert) leginkább szakrális nyelvként használták: a vallási nyelvhasználaton kívül Dunaszerdahelyen nem volt használatos. Ma már a középkorúak és a fiatalok egy része ismeri, sőt tanulja az ivritet. A jiddis nyelv Dunaszerdahelyen 1945 előtt a városban élő zsidó közösség beszélt nyelve volt (ezt a nyelvet nevezték *zsidó nyelvnek*). A háború után a jiddis fokozatosan kiszorult a használatból, helyét az ivrit vette át. A közösségben ma már csak az idősek ismerik a jiddist. A fiatalok jiddisnyelv-ismerete nem más, mint – a zsidó kultúrából vett – jiddis szavakkal tarkított németnyelv-ismeret. A mostani nagyszülők nemzedékének, azaz az elsőgenerációs zsidók halálával Dunaszerdahelyen valószínűleg a jiddis nyelv eltűnik, s tovább már csak a közösség emlékezetében fog élni.

A dunaszerdahelyi romungrók nyelvhasználatára a magyar nyelvet jellemző (bár kétségtelen, hogy a közösség egy szűk rétege még beszél a romungró romanit). A magyar nyelv fokozatos térnyerése a közösség kódkészletéből kiszorítja a romanit. Ma Dunaszerdahelyen a romani alacsony presztízsű nyelv, ismerete még a cigányok körében sem fontos. A városban főleg az idősebbek beszélnek, azonban a használat esetükben is korlátozott: csupán szűk baráti társaságokban használják azt. A fiatalok romanniyelv-tudása csupán kevés szó ismeretében merül ki: használatuknak meghatározott funkciója van – a *rromanes*, azaz a cigány identitás fontos kifejezőeszközei (hasonló esetről számol be Bořkocová a prágai cigány közösségben is – lásd Bořkocová 2006: 111).

A dunaszerdahelyi zsidó és cigány közösség jelenleg nyelvcsere folyamatában van. A zsidó közösség dunaszerdahelyi történelmében ez már többszörös nyelvcsere jelent, hiszen a közösség nyelve a XX. század elején a jiddis volt. Idős adatközlőim gyermekkorukban nagyszü

a kommunikáció itt már *kétoldalú*, azaz nem csak az adatközlő vesz részt benne. Az előző csoport színtereitől eltérően e szinterek további fontos tulajdonsága, hogy bennük általában nem az adatközlő attitűdjei játsszák a fő szerepet. A beszélt nyelv mellett itt már szerepet kap a nyelv írott változata is. Fontosnak tartom annak megfigyelését, hogy a nyelv két fő megjelenési formájának valóban szerepe van-e a nyelvválasztásban, hogy az írott és beszélt nyelvváltozat nyelve jellemzően eltér-e egymástól. A fentiek alapján elmondható, hogy a kisközösségi nyelvhasználat még leginkább az informális(abb) regiszterek közé tartozik.

A *kevésbé központosított nyilvános nyelvhasználati szinterek* közé olyan nyilvános szinterek tartoznak, amelyek részei a beszélőközösség mindennapjainak, mégsem részei a szűkebb magánéletnek – ellenben általában nyilvánosak (kultúregyesület, bolt, vendéglő/étterem, sport). Mind olyan szintér, ahol a központosítás mértéke csekély, az érintett intézmények alkalmazottait rendszerint nem kötelezik az egyik vagy másik nyelv használatára. Ezekben a szintereken a nyelvhasználatot, illetve a nyelvválasztást a felülről jövő nyomás még csak kis mértékben befolyásolja, ám ennél is fontosabb, hogy ezeken a szintereken *nem kötelező a részvétel* (általában a nyelvhasználók élhetnek a szinterek megválasztásának lehetőségével: ahogy egy másik boltot vagy sportegyesületet lehet választani, úgy más nyelvű misére vagy istentiszteletre is el lehet menni). Olyan közösségi szinterek nyelvhasználatára tartozik ide, ahol a nyelvhasználók még többnyire maguk választják meg a kommunikáció folyamán használt nyelvet. Egyik vagy másik nyelv előnyben részesítése általában a nyelvhasználótól függ (annak nyelvválasztási stratégiáitól), a most vizsgált szintereken a nyelvválasztás joga általában nem a kommunikációban fölérendelt személyé (vö. Marková–Müllerová–Hoffmannová 1999: 198).

Az *erősebben központosított nyelvhasználati szinterek* közé részben az államigazgatáshoz tartozó szintereket (bírószék, hivatal, rendőrség), valamint más, szintén központi szervezett intézmények által meghatározott szintereket, ill. nyelvválasztási helyzeteket soroltam (munkahely, orvos, posta). A jelzett szinterek nyelvi sajátossága, hogy

a hivatalba érkező személynek kevés lehetősége van a nyelvválasztásra – bár az is igaz, hogy a dunaszerdahelyi hivatalokra jellemző, hogy bennük a szóbeli ügyintézés nyelve általában az ügyfél nyelvválasztásához igazodik (egynyelvű ügyfél esetén a tolmácsolás egy másik ügyfél vagy ügyintéző révén megoldható). Az erősebben centralizált szinterek között az iskolákat is figyelembe kell venni, mivel azok nyelvhasználata is központosított¹. Szemben az előző szinterekkel, ezeket a szintereket, illetve nyelvválasztási helyzeteket az adatközlők nem tudják elkerülni, vagy csak nagy áldozatok árán tudnák azt véghezvinni.

Az egyes csoportok nyelvhasználatát nemcsak a nyelvhasználati szintereken történő nyelvválasztás következményként vizsgálom. Komplexebb és pontosabb adatok miatt a (szabad és kevésbé szabad) nyelvválasztás mellett figyelembe veszem

1. az adatközlők nyelvtudását: az adatközlők nyelvtudásának szubjektív önértékelése, az adatközlők nyelvelsajátításának szinterei;
2. az adatközlők nyelvi és társadalmi környezetét: az adatközlők nyelvi és etnikai identitástudatának mértéke, környezetében élő nyelvek iránti attitűdjei, normái;
3. nyelvhasználókön kívüli hatások: jogi szabályozás, a nyelvhasználatot érintő felülről jövő nyomás.

A nyelvtudás értékelésénél adatközlőim ötfokú skálán ítélték meg saját nyelvtudásuk mértékét. A skála valójában a nyelvismeret különböző fokait próbálja modellálni: egy pontosabb, nyelvészeti terminológiával operáló skála érvényesítése a nem nyelvész adatközlők között nem volt kivitelezhető, így a nyelvtudás egyes szintjeit a következőképpen próbáltam meg visszaadni:

– *anyanyelvi szintű tudás*: olyan szintű nyelvtudást feltételez, amely esetén az adatközlő bármilyen beszédhelyzetben hezitációk nélkül képes az ott lévőkkel kommunikálni;

– a nyelv *nagyon jó* ismerete: olyan szintű nyelvtudást feltételez,

közösség többi tagjainál) jelentős volt, s ez a harmadgenerációs zsidóknál mára már kizárólagossá vált.

Összegezve elmondható, hogy a dunaszerdahelyi zsidó közösség aktív kétnyelvű közösség. A magyar és szlovák nyelv mellett a közösség nemzetközi kapcsolatainak köszönhetően angol, ivrit és szórványosan jiddis nyelven is beszél. A dunaszerdahelyi nyelvhasználatban elsődlegesen a magyar nyelv használata dominál, a magyar és szlovák nyelv használatának mértékében ma már generációs különbségek észlelhetők.

Utószó

A disszertációban leírtak nem csupán az általam végzett kutatás eredményeit tükrözik, hanem egyben annak a 25 évnek a tapasztalatait is, amelyet születésemtől kezdve a városban töltöttem. Ez idő alatt dunaszerdahelyi lakosként megismertem a város és az azt alkotó etnikumok nyelvhasználatát: mindezt nemcsak kívülállóként, hanem ismerősök és barátok révén az egyes közösségek részeként is.

A vizsgált közösségek közül a szlovákok és zsidók nyelvi repertoárjában az államnyelv a hangsúlyosabb nyelv. Mivel a szlovák nyelvet többségük (a zsidó csoport esetében főként a középkorúak és fiatalok) gyakrabban használja, ezért a magyar nyelvnek csak bizonyos regisztereit ismerik, illetve kevesebb regiszter használatában jártasak. Ez a tudás természetesen a mindennapi életben elegendő, így a magyar nyelv más regisztereinek és változatainak ismeretére közösségi szinten nincs szükségük. Maganyelv-tudásuk szintje azonban közvetve befolyásolja a magánszféra nyelvhasználatát is. A magyar nyelv alacsonyabb szintű ismerete, illetve anyanyelvük iránti érzéseik határozzák meg legszemélyesebb nyelvhasználatukat, az egyszemélyes nyelvhasználatot: ezen a szintéren a szlovák nyelv használata a jellemző, míg a magyar nyelv ritkábban használatos.

használati szintereken gyakori (bár a kutatás szerint a szlovák minden nyelvhasználati szintércsoportban kisebb-nagyobb mértékben jelen van). Az ivritet és a jiddist főként az első- és másodgeneráció használja, bár kétségtelen, hogy ivrit nyelven a fiatal korosztály több tagja is tanul(t). A zsidó identitáshoz köthető nyelvek természetesen nem jelennek meg a város nyilvános szinterein, ezek általában az informális családi, közösségi nyelvhasználat részei. Általánosságban elmondható, hogy a háború előtti régi közösséget a jiddis, a mai közösséget az ivrit ismerete jellemzi.

A város nyilvános nyelvhasználati szinterein adatközlőim (és a közösség) nyelvhasználatában elsősorban a magyar nyelv dominál. A szinterek formalitásának növekedésével azonban érezhetően növekszik a szlovák nyelv használatának mértéke is. A magyar és szlovák nyelv használatának különbségei elsősorban a generációs különbségekben mutatkoznak meg. A szlovák nyelv használata leginkább a harmadgenerációs fiatalok nyelvhasználatában dominál: ebben a korosztályban a többivel ellentétben már szlovákdomináns-kétnyelvűek is élnek. Mivel a másod- és harmadgenerációs zsidók másodlagos szocializációjának nyelve a szlovák volt, többségük a magyar nyelv formális stílusregisztereit nem ismeri (vagy ismeri, de nem használja, mert bizonytalan tudásában). A szlovák nyelvű másodlagos szocializációt a harmadgeneráció néhány személyénél szlovák nyelvű elsődleges szocializáció előzi meg. Az általam harmadgenerációnak nevezett huszonéves dunaszerdahelyi zsidók száma 20 alatt van, barátait, ismerőseiket a szlovák nyelvű iskolázatásból eredően a szlovák anyanyelvűek (és nemzetiségűek) közül választják. Ha a fenti tényeket és a harmadgeneráció nyelvhasználatában magyar nyelvről szlovákra történt dominanciaváltást, valamint a nyelvi, nyelvhasználati attitűdöket figyelembe vesszük, elmondható, hogy a dunaszerdahelyi zsidó közösségben megtörténtek a nyelvcsere utaló első jelek. Azt nem állítom, hogy a magyar nyelv a közösség nyelvi repertoárjából egy nemzedéken belül eltűnik, de az tény, hogy mára a dominanciaváltás megtörtént, ami idővel nyelvcserehez is vezethet.

A szlovák nyelv dominanciáját (amely elsősorban az informális beszédhelyzetekben jelentkezik) az iskolai nyelvhasználat is erősíti. A szlovák nyelvű iskolázatás már a másodgenerációs adatközlőknél (és a

amely esetén az adatközlő a beszédhelyzetek túlnyomó többségében hezitációk nélkül képes az ott lévőkkel kommunikálni;

– a nyelv *jó* ismerete: olyan szintű nyelvtudást feltételez, amely esetén az adatközlő a mindennapi beszédhelyzetekben hezitációk, nyelvi lapszus és nyelvi hiány megjelenése nélkül nem képes az ott lévőkkel kommunikálni;

– *néhány szó* ismerete/használata: olyan szintű nyelvtudást feltételez, amely esetén az adatközlő kommunikációra nem képes, a nyelvtudás csupán kis számú szó ismeretében merül ki;

– a nyelv *passzív* ismerete: olyan szintű nyelvtudást feltételez, amely esetén az adatközlő nem képes aktívan megnyilatkozni, viszont a nyelv bizonyos regisztereit érti (olvasás, tévénézés, rádióhallgatás).

Módszerek

Kutatásomat nyelvhasználati kérdőív, valamint nyelvhasználati interjúk segítségével végeztem. A kérdőív elsősorban nyílt kérdésekből állt: így próbáltam teret adni az adatközlő saját gondolatainak. Bár a kérdések nagy részében előre definiált válaszokból lehetett választani, a kérdések lehetőséget nyújtottak az adatközlők saját véleményének kinyilvánítására is. A kérdőíves vizsgálat előnye, hogy az összeállított kérdésekre kapott válaszok könnyen összehasonlíthatók és kiértékelhetők, viszont hátránya, hogy gátat szab az adatközlő esetleges bővebb véleménynyilvánításának – ez természetesen érvényes akkor is, ha a kérdések megválaszolásakor az adatközlők az előre definiált válaszok mellett saját véleményüket is elmondhatták. A kérdőív „nemzetspecifikus”, azaz az egyes kérdések etnikumonként módosulhatnak. A változások (kérdés kihagyása, új kérdés, átalakított kérdés) csak kisebb mértékűek, mivel az összevethetőség kedvéért igyekeztem ugyanazon témakörön belül maradni. A kérdőív nyelvhasználatra vonatkozó része három további alcsoportra bontható: 1) személyes adatok, 2) személyes nyelvhasználat, 3) saját, illetve más etnikai csoportjaira, azok nyelvhasználatra vonatkozó attitűdök.

A dunaszerdahelyi szlovákok nyelvhasználata

A szlovák adatközlők többsége – főleg magyar nyelvű környezet hatására – napi szinten aktívan használja a magyar nyelvet (ez 17 adatközlőről derült ki). Ez leggyakrabban a fiatalabb nemzedékre érvényes, bár ahol a beszédhelyzet megköveteli (például a beszédpartner nem tud szlovákul), az idősebbek is magyarra váltanak. Magyarul főleg azok a szlovák anyanyelvűek beszélnek nehezen (vagy sehogy), akik nem a városban vagy a környéken születtek, hanem távolabbról költöztek a városba. A magyart főleg azokon a színtereken használják, ahol a nyelvválasztásra nincs, vagy csak kevés lehetőségük van (főleg a boltokban és a szlovákul nem beszélő nagyszülőkkel). Saját magyarnyelv-tudásukat egyikük sem értékeli anyanyelvi szintűnek, sőt annak magas szintű tudását is csak kevesen ismerték el. A magyar nyelvvel az utcán kívül a médián keresztül is találkoznak, a magyarországi tévécsatornákat még a magyarul kevésbé tudók is nézik, s a város kedvező földrajzi fekvése miatt a határon túli magyarországi városokba is meglehetősen gyakran látogatnak el (főleg nagyobb bevásárlások vagy szórakozás miatt).

Annak ellenére, hogy a város lakosságának túlnyomó többsége magyar anyanyelvű vagy magyardomináns kétnyelvű, a szlovák nyelv nincs a nyelvhasználati periférián. A szlovák nyelv széleskörű használatát akkor sem nem vonhatjuk kétségbe, ha nem olyan elterjedt, mint a magyar. Ezt adatközlőim válaszai is alátámasztják, válaszaik gyakori szlováknyelv-használatról tanúskodnak. A város különböző hivatalos vagy „félhivatalos” (bank, posta, vendéglő) színterein is teljes biztonsággal használják anyanyelvüket. A szlovák nyelvet csak a város egyes boltjaiban nem tudják használni, valamint csupán a szlovákul nem beszélő lakosokkal nem tudnak anyanyelvükön beszélni. Saját bevallásuk szerint a város magyar nyelvű lakossága hajlandó a szlovák nyelvű kommunikációra. Ez legnehezebben a legfiatalabb és az idősebb generációval valósítható meg. Ennek oka, hogy az első- és harmadgenerációs nem szlovák nemzetiségű és anyanyelvű dunaszerdahelyiek beszélnek legkevesebbet szlovákul: a fiatalok (iskolások) még nem beszélik jól ezt a nyelvet, valószínűleg ezért nem is használják, az idősebbeknek pedig a múltban nem volt szükségük a szlovák nyelvre, s mostanra sem sajátították el azt.

az idősebb generáció körébe szorul vissza. Bár lehet, hogy ez csak tendencia, mégis iránymutató jelleggel bír, illetve rést nyit annak elfogadhatóságán, hogy a magyarországi romani-párú kétnyelvűség stabil állapot lenne.

A fentiek alapján feltételezhető, hogy a szakirodalomban diglossziaként megjelölt romani-párú kétnyelvű helyzet nem az, aminek valójában a kutatók nevezik: mivel annak alapvető tulajdonságai közül teljes mértékben egyik sem jellemzi a teljes magyarországi és szlovákiai cigány közösséget, célszerűbb lenne inkább a funkcionális kétnyelvűség terminust használni. Egyrészt, mivel a diglosszia egyes tulajdonságai közül ez az, amelyik leginkább megvalósul, másrészt mivel ez az, amelyik a legszélesebb körben elterjedt. Természetesen az általam elmondottak nem zárják ki annak lehetőségét, hogy Magyarországon és Szlovákiában léteznek diglossziás nyelvi helyzetben álló közösségek.

A kutatóknak talán tartani kellene magukat Fishman egyik gondolatához, mely szerint nem célszerű minden etnokulturális problémát diglossziának tekinteni: ahhoz, hogy diglossziáról beszéljünk, *feltétlenül érvényesülniük kell bizonyos feltételeknek* (Fishman 1985: 53, kiemelés tőlem), amelyek a feldolgozott nyelvi helyzetekben korántsem biztos, hogy megvalósulnak.

A dunaszerdahelyi zsidók nyelvhasználata

A dunaszerdahelyi zsidó beszélőközösség nyelvi repertoárja a szlovák és magyar nyelven kívül a szakrális óhébert és az élő ivritet, valamint – néhány személy verbális repertoárjában – a jiddist is tartalmazza. Az egyes nyelvek ismerete, valamint a nyelvtudás mértéke azonban generációnként különbözik. A nyelvtudás értékéből és a nyelvhasználatra vonatkozó kérdésekből látszik, hogy a közösség minden tagja beszél magyarul, illetve a mindennapok során használja is azt. Egyre jobban terjed azonban a szlovák nyelv használata: ma főleg a középkorúak és fiatalok mindennapjaiban tölt be fontos szerepet, s használata leginkább az erősebben központosított nyelv-

Ugyan Fishman nem mondja, hogy a K kódnak az E-énél kisebb presztízse lenne, fontosnak tartom leszögezni, hogy a most bemutatott csoportokban presztízse van a vernakuláris nyelvnek is. A romani és a beás a közösségi hovatartozás egyik fontos jelölője. Ugyanezek a nyelvek hasonlóan fontos identitásjelölők lehetnek a romanit és beást nem beszélő csoportokban is – erre enged következtetni, hogy az idősek általában akkor is romani és beás nyelven beszélnek, ha beszélnek az E változatot, illetve, hogy ezeket a nyelveket akkor is fontosnak tartják, ha a közösség tagjai már nem beszélnek azokat.

A nyelvelsajátítás folyamata objektív és szubjektív okok miatt nem mindig egyezik meg a fishmani diglosszia által elvártakkal. Fishman szerint a két nyelv elsajátítására vonatkozó kritériumok egyértelműek: a beszélők a K kódot otthon anyanyelvként sajátítják el, míg az E kódot soha sem otthon tanulják meg (Fishman 1985: 43). Esetünkben az E kód tanulása nem minden esetben történik iskolai körülmények között. Pontosabban a nyelvelsajátítás nem minden magyarországi és szlovákiai cigány közösségben hozható kapcsolatba csak a romanival és a beással, mivel a hagyományos cigány közösségek felbomlásával az E kód (legyen az magyar vagy szlovák nyelv) használata egyre nagyobb teret kap a közösségek életében: ma már nem ritka, hogy az iskolát kezdő cigány gyermekek bizonyos mértékben beszélnek (vagy értik) az E kódot. Bár a nyelvelsajátításra vonatkozó fishmani kitétel a cigány közösségekben mindmáig létezik, azonban ez egyre kevésbé jellemző. E tekintetben is a társadalmi berendezkedés és a csoport (belső és külső) társas kapcsolathálójának fényében különbséget kell tenni az egyes csoportok között. A fishmani kitétel valószínűbb a zárt, introvertált csoportokra, de általános értelemben semmiképpen sem hozható összefüggésbe a magyarországi és szlovákiai cigány csoportok nyelvhasználatával.

A diglosszia egyik alapvető tulajdonsága a nyelvi helyzet stabilitása: már az eredeti, ferguson-i diglosszia minden esetében sem tartható a stabil nyelvi helyzet (például Svájc nyelvi helyzete megváltozott az 1959-es publikáció óta), és Fishman is egyre nehezebbnek tartja a „megosztott helyzetek” stabilitásának fenntartását (Fishman 1985: 48–49). Nincs ez másképpen a romani-párú kétnyelvűséggel sem, ahol a romani és beás nyelv használata egyre inkább

Az adatközlők válaszai szerint Dunaszerdahelyen a nem szlovákok és szlovákok között nincsenek (nyelvi) ellentétek. Ezen a síkon az összetűzések elenyészőek, nemzetiségi okokból fakadó komolyabb incidensről egyik adatközlő sem számolt be. Magyar nyelvű beszédprodukciónk helyességében csak kevesen biztosak (sokszor még a magyarul gyakran beszélők sem azok).

A dunaszerdahelyi romungrók² és a malomhelyi lovárik nyelvhasználat

A dunaszerdahelyi adatközlőkkel végzett nyelvhasználati vizsgálat azt tanúsítja, hogy ma már a Dunaszerdahelyen élő cigányok többsége napi kommunikációja során nem használja a romungró romanit. Ennek legfőbb oka, hogy a városban élő romungrók közül leginkább az idősebb generáció beszél a romani nyelvet, azonban a romani használati köre folyamatosan beszűkülni látszik. Ahogy Chambers mondja, a nyelvi változás elsődleges társadalmi korrelátuma a beszélők életkora. A változás prototipikus módja, hogy az idősek beszédére kevésbé jellemző sajátosságok a fiatalok – és legfőként a legfiatalabbak – beszédében nagyobb hangsúlyt kapnak. A valódi nyelvi változásnál az új elemek használatának gyakorisága úgy nő, ahogy a beszélők életkora csökken (Chambers 2002: 255).

Mivel a dunaszerdahelyi romungrók nem tartanak fenn más cigány csoportokkal rendszeres kapcsolatot, a romani aktív használatára egyre kevesebb lehetőségük adódik. A helyzet igazából ördögi kör, mivel a romaninyelv-használók megöregedése és elhalálózása a későbbiekben Dunaszerdahelyen a romani fokozatos visszaszorulásához vezet. Ezt a folyamatot erősíti, hogy a városban élő cigányok már nem, vagy csak ritkán gyakorolják nyelvüket, sőt sokan nem is tartják fontosnak a romani ismeretét.

Nyelvhasználatukban így a magyar nyelvnek van legnagyobb szerepe. A város legtöbb nyelvhasználati színterén a magyar nyelvet használják, s nemcsak a formális, hanem az informális beszédhelyzetekben is többségük magyarul beszél – a romanit csak az idősek használják. Adat-

közlőim saját bevallása szerint szlováknyelv-tudása nemcsak a megkérdezetteknek, hanem a városban lakó cigányok többségének sincs olyan szinten, hogy folyékonyan, a szavak keresése nélkül beszélnek azt. Adatközlőim szlováknyelv-tudásáról nem készítettem felmérést, viszont tény, hogy többségük saját bevallása szerint rosszul beszél szlovákul.

A dunaszerdahelyi cigányok életében a magyar nyelv nemcsak a kisközösségi, illetve „kétszemélyes” nyelvhasználat során domináns, hanem a magánszférában, az ún. egyszemélyes nyelvhasználatban is a leggyakrabban használt nyelv. A személyes nyelvhasználat körébe foglalt anyanyelv (és nemzetiség) is a megkérdezettek több mint 1/3-ánál magyar volt. A romani nyelv a megkérdezetteknél így már a legszemélyesebb nyelvhasználatból is folyamatosan kiszorulóban van, valamint a nyelv az identitást meghatározó tényezők körében is egyre inkább háttérbe szorul. Ezt látszik alátámasztani, hogy több adatközlő magyar anyanyelvű cigánynak vallja magát.

Tanulságos a dunaszerdahelyi romungró csoport malomhelyi csoporttal történő összehasonlítása. Bár a két cigány csoport azonos nyelvű környezetben él, társas kapcsolathálójuk és szociális berendezkedésük különbsége miatt eltérnek nyelvhasználati és nyelvválasztási szokásaik. Míg a dunaszerdahelyi közösség romani-magyar kétnyelvűsége egyre inkább megkérdőjelezhető, s a még kétnyelvűnek tekinthető nyelvhasználók is romani → magyar dominanciaváltáson ment keresztül, addig a malomhelyi lovári közösség erősen (és egyértelműen) romani-domináns kétnyelvű. A formális-informális szinterek nyelvhasználati módjai a két közösségben élesen elkülönül: a dunaszerdahelyi romungró közösség nyelvválasztásában a beszédhelyzet formalitása nem (feltétlenül) jár kódváltással (a beszédhelyzet formalitását a magyar nyelv regisztereivel, stílusával, illetve beszédformulákkal fejezik ki). Ennek egyik oka lehet a szlovák nyelv alacsony szintű ismerete, illetve a tény, hogy Dunaszerdahelyen formális beszédhelyzetekben is használható a magyar nyelv. A malomhelyi közösség a formális-informális síkon mozgó beszédhelyzetekhez egyrészt a romani belső variabilitásával, másrészt nyelvválasztással igazodik. A két közösség által használt modell viszont azt feltételezi, hogy a közösségek kódkészlete és a formalitás nem csupán úgy igazodik egy-

ahol a csoporton belüli társas kapcsolatháló gyenge. Magyarországon ez elsősorban a romungrókat érinti, s Szlovákiában is hasonlóan ezt, valamint a szerviko („szlovák cigány”) csoportot érinti. A kódok funkcióelkülönülését továbbá az a nyelv-visszaszorulási tendencia is befolyásolja, amely csoportra való tekintet nélkül a fiatalabb generációt érinti. Mindemellett a formális-informális nyelvhasználatot, valamint a család-nyilvános szintereket érintő, a diglossziára jellemző funkcióelkülönülés is jelen van a vizsgált csoportok nyelvhasználatában: bár a romani és beás informális szintereken való használata sem egyforma a vizsgált közösségekben; intenzitásának mértéke attól függően is változik, hogy használata zárt közösségben vagy szórt közösségben történik (itt azt is szem előtt kellene tartani, hogy az E kódot nem csak formális szintereken, a K kódot pedig nem csupán informális szintereken használják). Nem szabadna azonban megfeledkezni egy nagyon fontos nyelvhasználati kitéletről sem: a kétnyelvű cigányok nyelvismerete, nyelvhasználati módjai nem szűkíthetők le oly módon, hogy a vernakuláris kódnak tekintett (a diglossziás disztribúcióban K kódként jelölt) romani és beás csupán egy változatot feltételez, amely csakis az informális regisztereket jellemzi. A romani és beás, mint a nyelvek általában, több nyelvváltozatból állnak, így a romanin és a beáson belül is léteznek formális, kevésbé formális és informális nyelvhasználati módok. Ezt azért fontos hangsúlyozni, hogy nyilvánvaló legyen, a romani és a beás használata nem azonosítható *a priori* az informális regiszterekkel, illetve nyelvhasználati módokkal. A nyelvhasználati szinterekhez kötött formális változatosság megtalálható a (Magyarországon és Szlovákiában használt) romanin és a beáson belül is.

A Fishman által leírt szigorú funkcióelkülönülés azonban egyre kevésbé jellemzi a romani-párú kétnyelvűségeket. Bár leginkább a familiáris nyelvhasználatra szorítkozik, használata egyre inkább kiterjedőben van (például iskola, folyóiratok, szépirodalom, vallás)⁴.

Bár Fishman nem szentel külön figyelmet a kódok presztízsének (Ferguson igen), az általa leírtakból valószínűsíthető, hogy az E kódot a K kódénál magasabb presztízs jellemzi.

Mivel a romani-párú kétnyelvűség két önálló nyelv kapcsolataként valósul meg, ezért erre a viszonyra a klasszikus felfogások közül leginkább a fishmani (lenne) érvényesíthető. A jelzett csoportok esetében azonban fishmani értelemben sem beszélhetünk egyértelműen diglossziáról, azonban a diglosszia egyes tulajdonságai bizonyos mértékben jelen vannak a vizsgált csoportok nyelvhasználatában (az egyes csoportok között e téren mértékbeli különbség van). Felvetődik a kérdés, hogy amennyiben nem tudjuk teljesíteni a diglossziahelyzet valamennyi követelményét, valóban diglossziáról kell-e beszélnünk (ezt a kérdést feszegeti Fasold is a diglossziáról szóló átfogó tanulmányában, lásd Fasold 1984).

Az általam vizsgált közösségek, valamint a szakirodalomból itt idézett magyarországi és szlovákiai cigány közösségek, vagy legalábbis azok bizonyos tagjai kétnyelvűek. Az egyes csoportok közötti eltérések azonban elsősorban nem az általuk beszélt nyelvektől függenek, hanem – leginkább – a csoport társas berendezkedésétől, interetnikus kapcsolataitól. Az bizonyos, hogy a diglosszia egyes tulajdonságai kisebb-nagyobb mértékben jelen vannak az általam vizsgált csoportok nyelvhasználatában. Azonban az is egyre bizonyosabbnak látszik, hogy ezeket a csoportokat nem lehet kritika nélkül egyöntetűen diglossziás kétnyelvűnek tekinteni – ezen csoportok esetében szükség lenne további specifikációra.

A magyarországi és szlovákiai romani-párú cigány csoportok nyelvhasználatának vizsgálata után a következő nyelvi helyzet írható le: a kutatók által leggyakrabban emlegetett nyelvi jelenség, a kódok funkcionális disztribúciója jelen van a vizsgált csoportok nyelvhasználatában, azonban azt merészség lenne kijelenteni, hogy ez minden cigány közösség nyelvhasználatára jellemző. A nyelvhasználat (és nyelvválasztás) elsősorban társadalmi indíttatású, így a kétnyelvűség megléte nagymértékben függ a „kétnyelvű” csoport szociális berendezkedésétől is. Az több tanulmányban is szerepelt, hogy Magyarországon és Szlovákiában (is) egyaránt nyelvi (és bizonyos mértékben társadalmi, kulturális) asszimiláció sújtja a különböző kisebbségeket, így a cigányokat is. A folyamatos nyelvi asszimiláció pedig bizonyos csoportok esetében a romani-párú kétnyelvűség megszűnéséhez vezethet. Ez elsősorban azokat a szórt közösségeket érinti,

máshoz, hogy a formális színtereken kizárólag a magyar nyelvet, informális színtereken pedig a romanit használják, mivel a romanin belül is lehetséges a formalitás szerinti variabilitás, valamint a magyar nyelv használata sem kötődik kizárólag a formális színterekhez.

A két csoport nyelvtudását összehasonlítva megfogalmazható, hogy a városban élő, nyelvileg asszimilálódó romungró közösség kódkészletében a romani használatára egyre kevesebb hangsúly tevődik, míg a belső kapcsolataiban szorosabb, szeparáltan élő malomhelyi csoport tagjainak napi beszédprodukciónak szinte egészét a romani nyelvű kommunikáció tölti ki. Míg a dunaszerdahelyi csoportban már majdnem kizárólag csak az idősebbek beszélik a romanit, a malomhelyi közösség minden tagja anyanyelvként sajátítja el azt. Ezek a nyelvhasználati különbségek nem nyelvfüggőek vagy etnikailag kötöttek, elsősorban a társadalmi berendezkedés és interetnikus kapcsolatok minőségének és mennyiségének függvényei.

A magyarországi és szlovákiai romák diglossziája: pro és kontra

A hosszú utat bejárt diglossziafogalmat nem hagyta figyelmen kívül a magyarországi és szlovákiai romakutatás sem. A terminus magyarországi romológiai-ciganisztikai szakirodalomban történő megjelenését nem nehéz megtalálni, azt az 1980-as évek végén Réger Zita vezette be a magyarországi cigánykutatások irányát bemutató írásában³ (Réger 1988: 159). A fogalmat valójában a Vekerdi József által megfogalmazott negatív ítéletek elleni reakcióként használta, ugyanis Vekerdi a kétnyelvű cigány csoportok vernakuláris nyelvváltozatainak, illetve azok használatának sajátosságait a „visszamaradott cigány gondolkodás” jeleként értelmezi (Réger 1988: 160). Réger ennek cáfolataként használta a diglosszia fogalmát, s a fogalom magyarázataként csupán a formális-informális színterekhez kötött funkcióelkülönülést adta (ez az a pont, ahol a ferguson-i és fishmani diglossziafelfogás legszorosabban érintkezik).